

**И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту**

Д 10.11.028 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.41.434.1(575.2)(043.3)

Хурибаева Элмира Гайдаровна

**Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы
пахтачылык лексикасы**

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек-2012

Диссертациялык иш Жалал-Абад Экономика жана ишкердик университетинин жалпы теориялык жана гуманитардык илимдер кафедрасында жана КР УИА Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчилери: филология илимдеринин доктору, профессор
Ахматов Токтосун Керимбаевич
филология илимдеринин доктору
Абдувалиев Ибраим

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору
Ибрагимов Сүйүнбек

филология илимдеринин кандидаты
Жумалиев Жээнкул

Жетектөөчү мекеме: К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасы, дареги: Каракол ш., Ж.Абдрахманов көч.103, 722200

Диссертациялык иш 2012-жылдын «12» майында саат 10:00 дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун алдындагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д10.11.028 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265а.

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот, дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй пр., 265а

Автореферат 2012-жылдын “ ____ ” _____ жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж.А.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Элдин тарыхы өтө узак мезгилди өз ичине камтып, эл ошол узак мезгил доорлорду башынан кечирип жашап келет да, уламдан-улам өзүнүн жашоосун, турмуш шарттарын жакшыртууга аракеттене берет. Кыргыз элинин мына ошондой аракеттеринин бири дыйканчылык өнөрлөрдү өздөштүрүп, аны уламдан-улам өркүндөтүп иштеп, тажрыйбасын байытып келе жаткандыгында болуш керек деп ойлойбуз. Дыйканчылыктын айрым тармактарын кыргыздардын башка элдерден, коңушу болуп жашап келе жаткан элдерден өздөштүргөн деген окумуштуулардын болжолу бар.

Мына ошол дыйканчылык өнөр-кесиптердин ичинен пахта өстүрүү, пахтачылык өнөрлөрү кыргыздардын түштүк райондорунда гана жашагандарына тиешелүү болуп, пахта ошол аймактарда эгилип өстүрүлүп, кыргызстандык дыйкандар пахта өсүмдүгүн өстүрүп мамлекетке сатышат. Пахта өсүмдүгүн өстүрүү, пахтачылык Кыргыз Республикасынын, негизинен, түштүк райондорунда өнүгүп, Ош жана Жалал-Абад областтарынын түздүктөрүндө өнүккөн. Тактап айтканда, Ош областынын Кара-Суу, Араван райондорунда, Жалал-Абад областынын Сузак, Базар-Коргон, Ноокен райондорунда эгилип өстүрүлүп келе жатат. XX кылымдын 60-80-жылдарында пахта Баткен, Лейлек, Кадамжай (ал кездеги Фрунзе), Ноокат, Өзгөн, Аксы (ал кездеги Жаңы-Жол), Ала-Бука райондорунда да өстүрүлгөн. Бул райондордо пахта түшүмүнүн канааттандырарлык деңгээлде болбогондугунан улам ал жерлерде пахта айдалбай, эл айыл-чарба өсүмдүгүнүн башка түрүн өздөштүрүүгө өткөн. Бирок, ошол жерлерде да көп жылдар бою пахта эгилип, элдин пахтачылык боюнча түшүнүктөрү бар болуп, пахтаны асырап өстүргөндү билгендери көп.

Ошол себептен кыргыз тилиндеги пахтачылык лексикасы кыргыз тилинин түштүк говорлорунун көпчүлүгүнө мүнөздүү болуп саналат деп эсептейбиз. Ошентип, кыргыз тилинин лексикасында, анын диалектилеринде жана говорлорунда пахтага тиешелүү сөздөрдүн, терминдердин жана ар түрдүү аталыштардын мол экендиги белгилүү. Ал эми кыргыз тилинде лексиканын бул катмары ушу кезге чейин изилдене элек. Кыргыз тилинин диалектилери, бир нече говорлору, анын ичинен негизинен түштүк говорлору боюнча бир нече илимий изилдөөлөрдүн ишке ашкандыгы белгилүү. Бирок, аларда тиешелүү говорлордун тилиндеги айырмачылыктар аныкталып, тилдин фонетика, лексика, грамматика бөлүмдөрүнүн бардыгы боюнча изилдөө иштери жүргүзүлүп, аларда говордук лексиканын тематикалык топторуна атайын тереңдетиле иликтөөлөр болгон эмес.

Доцент Ж.Жумалиев гана конкреттүү говордук лексиканы, өзбекстандык кыргыздардын, анын ичинен анжияндык кыргыздардын тилинин лексикасын изилдеп чыгып, кесиптик лексика тармагына тиешелүү бир топ эмгек жараткан.

Бирок, анын изилдөөлөрүндө да грамматикалык диалектилик өзгөчөлүктөрүнө кайрылып, говордук лексиканын бардык лексика-тематикалык топтору терең иликтенбегени белгилүү. Демек, буга чейинки диалектологиялык, говордук изилдөөлөрдүн бардыгында ошол диалектилердеги, говорлордогу пахтачылык лексикасына атайы кайрылган эмес. Аларда, негизинен, пахтага тиешелүү айрым бир сөздөр гана мисалдар катары келтирилген.

Ошентип, кыргыз тилинин лексикасындагы пахтачылыкка тиешелүү сөздөрдүн жыйналышы, атайын лингвистикалык максатта иликтенип изилдениши учурдагы зарыл маселелерден болуп саналат. Ал эми биз жогору жакта айтып белгилегенибиздей, кыргыз тилинин пахтачылык лексикасы, негизинен Кыргызстандын түштүк райондорунда жашаган калктын тилине мүнөздүү. Ошол себептүү кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын ичинде кыргыз диалектилеринин, говорлорунун пахтачылык тармагы атайын лингвистикалык максатта изилденип чыгышы азыркы кездеги актуалдуу темалардын бири болуп саналат деп эсептейбиз. Ошондуктан биз мына ушул теманы тандап алдык.

Диссертациянын темасынын негизги илим-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун илим изилдөө багытына ылайык тандалып алынып, ишке ашырылды.

Иштин максаты. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасын, мүмкүн болушунча толук каттап чыгып системага салуу, аларды Кыргыз Республикасынын түштүк райондорунда жашаган элдин оозунан чогултуп алып, лингвистикалык изилдөө, иликтөө иштерин жүргүзүү негизги максатыбыз болуп эсептелет. Пахта, пахтачылык жана пахтаны эгип, өстүрүп, асырап, терип тапшыруу процесстерине байланыштуу аталыштарды мүмкүн болушунча толугураак каттап чыгууну, ошол лексикалык бирдиктердин айрымдарынын келип чыгышына баам таштоону да алдыбызга максат кылып койдук. Ошону менен бирге, ишибиздин ишке ашырылышы үчүн алдыбызда аткарыла турган төмөндөгүдөй **милдеттер** турду:

- Кыргызстандын түштүк райондорунда пахтага, пахтачылыкка байланыштуу сөздөрдү жыйнап, белгилүү бир ирээтке келтирүү;
- тиешелүү адабияттардагы айтылган ойлорго карата кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасын изилдөө багыттарын аныктоо;
- пахтаны эгип өстүрүү шарттарына жана аны асырап, терип, өлкөгө тапшыруу жумуштарына байланыштуу говордук лексикасынын калыптаныш, өнүгүш жолдорун аныктап чыгуу;
- иликтенген тармак сөздөрүндөгү лексикалык жана грамматикалык маанилердин өсүп-өнүгүүлөрүнө, өзгөрүүлөрүнө, маанилик жылыштардын мүнөзүнө карата анализ жүргүзүү;

- пахтачылык лексикасын белгилүү деңгээлде лексика-тематикалык топторго ажыратып, диалектилик (говордук) фактыларды адабий тилдеги параллелдери менен салыштырып карап чыгуу;

- талданган сөздөрдүн, айрым зарыл учурларда алардын мүчөлөрүнүн да түпкү тегин, этимологиясын аныктоо максатында иликтөөлөрдү жүргүзүүгө аракеттенүү;

- кыргыз тилинин түштүк говорлорунун сөздөрүнүн тутумдарынан өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандыларды ажыратып көрсөтүп, ошолорго карата тиешелүү тыянактарды чыгаруу;

- кыргыз тилинин түштүк говорлорунун лексикасынын калыптанышындагы сөз жасоо жолдорунун алган ордуларын аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы – кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык өнөрлөрүнө байланыштуу сөздөргө биринчи жолу лингвистикалык иликтөөлөр жүргүзүлүп, алардын семантикалык, структуралык өзгөчөлүктөрүнө арналган орчундуу маселелердин чечилишке ээ болгондугу менен мүнөздөлөт. Түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасынын лексика-тематикалык топтору, ички жана тышкы булактар менен толукталуу, баюу процесстери тууралуу кеңири сөз болот.

Изилдөө, иликтөө объектиси катары каралган сөздөрдүн айрымдарына салыштырма жана тарыхый-салыштырма ыкманын жардамы менен иликтөөлөр жүргүзүлдү. Натыйжада дээрлик бардык сөздөрдүн кыргыз тилинин төл лексикасы же башка тилдерден кабыл алынып келген лексика экендигин аныктоого болгон аракеттер да иштин илимий жаңылыгына жатат.

Изилденип, иликтөөгө алынган сөздөрдүн дээрлик көпчүлүгүнүн келип чыгышын, түпкү тегин, тутумундагы морфемаларынын маанилерин ачып берип, алардын кайдан келгендигине карата ой айтууга, аларды тактоого аракеттер жасалмакчы.

Илимий иштин теориялык жана практикалык мааниси биринчи кезекте кыргыз тилинин лексикалык байлыгына тиешелүү деңгээлде толуктоолорду алып келери менен аныкталат. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы атайын лингвистикалык планда биринчи жолу изилденип отурат. Жүргүзүлгөн иликтөөлөрдүн, изилдөөлөрдүн натыйжалары, тыянактары кыргыз тилинин лексикологиясын изилдөөдө, жогорку окуу жайлар үчүн окуу китептерин жазууда, сөздүктөрдүн жазылышында баалуу материалдар болуп кызмат кылат. Изилдөөнүн жыйынтыктарын Кыргыз Республикасынын жогорку окуу жайларынын кыргыз тили жана адабияты адистигинен окуп жаткан студенттерине атайын адистик курс иштеп чыгууда колдонулса да болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- Пахтачылыкка байланыштуу аталыштар, кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын өзүнчө бир тармагын түзөт.
- Дыйканчылыктын пахта өсүмдүгүн өстүрүү тармагын кыргыздардын салыштырмалуу кийинчерээк эле өздөштүргөнүнө байланыштуу говордук лексиканын бул катмарында башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр бир топ арбын.
- Кыргыз тилинин түштүк диалектилеринин, говорлорунун лексикасынын тутумунда лексика-тематикалык жактан дыйканчылыкка байланышкан сөздөр, аталыштардын басымдуулук кылат.
- Диалектилик, анын ичинде говордук лексика жалпы элдик тилдин бир тармагы болуп эсептелип, адабий тилди байытуу, толуктоо касиеттерине ээ болот.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. Кыргыз тилинин лексикасынын пахтачылыкка байланыштуу сөздөрдүн биринчи жолу чогултулуп, аларга конкреттүү талдоолор жүргүзүү аркылуу, белгилүү деңгээлде илимий-теориялык тыянак-корутундулар чыгарылды. Мына ушуга байланыштуу изилдөөдөгү илимий талдоолор жана алынган тыянактар изилдөөчүнүн жекече салымы катары эсептелет.

Илимий иштин апробацияланышы Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы боюнча Бишкекте Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил илими институтунда, К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинде, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университетинде, Ош мамлекеттик университетинде, Жалал-Абад мамлекеттик университетинде өткөн бир нече илимий конференцияларда, симпозиумдарда докладдар окулуп, баяндамаларда айтылган. Жалал-Абаддагы Экономика жана ишкердик университетинин жыл сайын өткөрүлчү жыйынтыктоочу илимий конференцияларда докладдар, баяндамалар окулуп, окумуштуулардын талкуусуна коюлган.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Тема боюнча изилдөөлөрдүн натыйжалары бир нече макалаларда жарык көрдү.

Илимий иштин курамы. Диссертация киришүүдөн, төрт главадан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен турат. Иштин аягына кыскача тиркеме берилди.

Иштин негизги мазмуну

Киришүүсүндө теманын актуалдуулугу негизделип, диссертациялык иштин максаты, милдеттери, илимий жана практикалык баалуулугу тууралуу кыскача ойлор айтылды.

Иштин биринчи главасы **«Кыргыз тилинин кесиптик, анын ичинде пахтачылык лексикасынын изилдениши»** деп аталып, биздин темабызга тиешелүү болгон адабияттарга обзор берилди. Орто-Азияда пахтаны эгип, өстүрүп, пахтачылык менен эмгектенген мамлекеттерге Өзбекстан Республикасы, Тажикстан Республикасы, Түркмөнстан Республикасы жана Кыргыз Республикасы кирет. Пахта Казакстан Республикасынын да түштүк райондорунда эгилип айдалган, бирок кийинки кездерде ал солгундап калган.

Ошентип, Өзбекстан Республикасындагы эмгектерге кайрылып, пахтачылыкка түздөн-түз тиешеси бар бир нече адабият менен таанышууга мүмкүнчүлүк болду. Н. Маматов өзбек тилинин пахтачылыкка тиешелүү терминдердин кыскача түшүндүрмө сөздүгүн жарыялаган [1959]. Эмгекте терминдерден тышкары да пахтачылык кесибин чагылдырган сөздөр да көп камтылганына карабастан «терминологиялык сөздүк» болуп ишке ашырылган. Автор абдан көп сөздөрдү жыйнап чыгып, аларды иретке келтирип, маанисин түшүндүрүп, көркөм адабияттан, газеталардан, журналдардан мисалдарды келтирип талдап чыккан. Пахта, анын бөлүктөрүнүн, сортторунун, пахтаны өстүрүүгө тиешелүү болгон учурлардын аттары жана башка толуп жаткан сөздөр жыйналып түшүндүрүлгөн. Пахтаны эккенге жерди даярдоо, азык заттар менен азыктандыруу сыяктуу процесстердин аталыштары да чогултулган.

Өзбек тилинин лексикалык составынын байышына зор салым кошкон бул баалуу эмгекке болжол менен бир миңге жакын сөздөр, туруктуу сөз айкаштары, макалдар, ылакаптар чогултулуп, алардын берген маанилери түшүндүрүлүп берилген. Автордун мына ушундай зор эмгегин пайдаланып жатып, өзбек тилинин кесиптик лексикасынын ушул тармагы боюнча тиешелүү илимий иш да аткарган болуш керек деген ойдо болдук. Тилекке каршы, Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасынан автордун ушул жаатта жазган макалаларынын же монографиясынын бар экендиги тууралуу маалыматты ала албадык. Биздин китепканаларда өзбек тили боюнча жазылган адабияттарды жолуктура албадык.

Мындан тышкары эки томдук болуп Москвадан чыккан өзбек тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө (УТИЛ) пахтачылыкка тиешелүү сөздөр чагылдырылган. Бул көлөмдүү лексикографиялык эмгекте пахтанын өзүнө, анын айрым бөлүктөрүнө, пахта айдоолорго жана теримге тиешеси бар бир топ сөздөрдүн камтылганын байкадык.

Т. Захидовдун айыл-чарба илими боюнча жүргүзүлгөн ушул изилдөөлөрүндө лингвистикага тиешелүү ойлор айтылбайт, бирок, жерди

даярдоого, жер иштетүүгө байланыштуу болгон кээ бир сөздөрдүн чагылдырылган жайлары бар.

Өзбек тилинин кесиптик лексикасы боюнча терең изилдөөлөрдү жүргүзгөн С. Ибрагимовдун эмгектеринде Фергана аймагында айтылган кесиптик сөздөргө басым жасалып, мал чарбачылыгына тиешелүү болгон сөздөргө, анын ичинен да жылкыга байланыштуу болгон сөздөргө айрыкча басым жасалган.

Э. Бегматовдун азыркы өзбек адабий тилинин лексикалык катмарлары боюнча аткарган монографиясында өзбек тилинин лексикалык составы түзүлүшү, тарыхый катмарлары, тематикалык топтору жана өзбек тилинин лексикалык составынын байышы сыяктуу маселелер талдоого алынып, абдан кылдат изилденип, лексика-тематикалык жактан 26 топко бөлгөн, бирок ошол лексика-тематикалык топтордун катарында пахтага, пахтачылыкка байланыштуу болгон сөздөр тобу жок. Албетте, кесиптик сөздөрдүн ичинен пахта кесипчилигине кайрылбаганы эмгектин кемчилдиги эмес. Демек, пахтачылык абдан күчтүү өнүккөн Өзбекстан Республикасында да пахтага, пахтачылыкка тиешелүү болгон сөздөрдү чогултуп атайын изилдөөлөрдүн салыштырмалуу аз жүргүзүлгөн болуш керек деп эсептөөгө негиз бар.

Кыргыз тилинин диалектилик лексикасы К. К. Юдахиндин назарына илинип, XX кылымдын биринчи жарымынан баштап жыйнала баштап, анын кыргызча-орусча сөздүгүнүн эки басылышында (1940-жылдагы басылышында да, 1965-жылдагы басылышында да) тең чагылдырылган.

К. К. Юдахин түзгөн кыргызча-орусча сөздүктүн 1965-жылдагы басылышында кыргыз тилинин түштүк говорлорунда (диалектилеринде) айтылып жүргөн пахтачылыкка тиешелүү сөздөр бир топ эле катталган: **агет ир. южн.** [эгэт] грядка на хлопковом поле; **агет сал- или агет тарт-** делать грядки; **жерди айдап бүткөндөн кийин агет тартып (или салып) койот** после того, как кончат пахать землю, копают грядки [Юд., 20].

барик ир. мелкие веточки [Юд., 110]. Бул сөздүн биз **бэрк** деген түрүн каттаганбыз, сөздүктө бул варианты жок.

гозо ир. хлопок (*растение*), гуза [Юд., 177].

гозопая ир. 1. стебли хлопка (*с которых уже сняты коробочки*); **2.** (*иногда*) хлопок (*растение*); **чала ачылган гозопаялар** хлопок с еще только кое-где раскрывшимся коробочками [Юд., 177].

жегене ир. южн. [жэгэнэ] одинокий, единственный: **козолорду жегене кылуу с.-х.** прореживание хлопчатника [Юд., 242].

жегенеле- южн. [жэгэнэлэ-] с.-х. прореживать (хлопок) [Юд., 242].

жөөк южн. грядка (*гл. обр. на огороде, бахче, хлопковом поле*) [Юд., 265].

чабыкчы работающий на окучке (*растений*); **козо чапкан чабыкчылар** работающие на окучке хлопка [Юд., 831].

шана ир. бутон хлопчатника; **шана байла-** то же, что **шанала-** [Юд., 900].

шанала- (*о хлопчатнике*) завязывать бутоны; **гозолор тегиз шаналады** весь хлопчатник завязал бутоны [Юд., 900].

К. К. Юдахин пахтачылыкка тиешелүү болгон сөздөрдүн дээрлик бардыгына түштүк диалектилердеги (говорлордогу) сөз экенин билдирген белги, автор тарабынан *южн.* деген белги коюлуп, алардын кыргыз тилинин түштүк диалектилерине (говолоруна) тиешелүү сөздөр экендигин көрсөтүп жазылган.

Албетте атактуу түрколог, лингвист К. К. Юдахиндин түзгөн кыргызча-орусча сөздүгүндө азыркы кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылыкка байланыштуу сөздөрүнүн бардыгы чагылдырылган деп айтуудан алыспыз. Анткени, биринчиден, бул эмгек (кыргызча-орусча сөздүк) атайын лексикологиялык илим-изилдөө иши эмес, сөздүк, котормо сөздүк болуп саналат. Экинчиден, К. К. Юдахиндин түзгөн кыргызча-орусча сөздүгү диалектологиялык сөздүк эмес. Ал эми бул котормо сөздүктүн милдетине диалектилик (говордук) сөздөрдүн бардыгын киргизүү милдети коюлган эмес.

Б. М. Юнусалиевдин эмгеги [1971] жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган окуу курал болгондуктан анда диалектилик лексиканын ичинен кайсы бир лексика-тематикалык тармагы атайын бөлүнүп алып жазылган эмес. Ошондуктан анда пахтага байланыштуу айрым бир сөздөрдүн чагылдырылганы менен, кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы кеңири орун албаган.

Белгилүү диалектолог Г. Бакинова Ош, Жалал-Абад областтарында жашаган кыргыздардын тилин изилдеп чыгып көлөмдүү монографиялар жарыялап, говорлордогу лексикалык өзгөчөлүктөрдү атайын лексика-тематикалык топторго бөлүп карап чыгып, дыйканчылыкка байланыштуу болгон сөздөрдүн катарында пахтачылыкка байланыштуу болгон бир нече сөздөрдү каттап өткөндүгүн көрөбүз.

дәәнә - суунун кулагы;

катек – пахтанын катары;

кэрта – пахтанын аянты;

козо, гозо, косек, козек – пахта өсүмдүгүнүн өзөгү;

козопая – пахтаны терип алгандан кийин калган сөңгөгү;

көрэк – пахтанын гүл ачпай калган коробочкасы ж. б.

Диалектилик изилдөөлөрдө ири-ири гана лексика-тематикалык топтор тууралуу сөз болуп, пахтачылыкка тиешелүү болгон сөздөр дыйканчылыкка байланыштуу лексика деген лексика-тематикалык топтун ичинде каралып, аларда пахтага жана пахтачылык өнөрлөрүнө байланыштуу болгон сөздөр бирин-серин гана жолугат.

Лексиколог окумуштуу Э. Абдулдаевдин эмгектеринде да бегилүү деңгээлде кыргыз тилиндеги, анын айрым говорлорундагы пахтачылыкка тиешелүү болгон сөздөрдүн чагылдырылган жайы бар. Кыргыз говорлоруна

жыйынтык изилдөөлөрдү жүргүзгөн эмгегинде кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы айрым бир өз ара айырмачылыктардын мына ушул пахтачылакка байланыштуу сөздөрдөн экендигин аныктаган.

Лингвистиканын дыйканы Ж. Мукамбаев кыргыздар жашаган дээрлик бардык жерлерди кыдырып чыгып, он миңдеген сөздөрдү жыйнап алып, аларга лексикографиялык, лексика-семантикалык анализдерди жүргүзүп диалектологиялык-түшүндүрмө сөздүк кылып иштеп чыккан. Анын өлбөс-өчпөс эмгеги сөздүк болгондуктан, пахтачылыкка тиешелүү сөздөр атайын тематикалык топ болуп өзгөчөлөнгөн эмес.

Автордун 1972-жылы жарыкка чыккан анын сөздүгүнүн биринчи томуна пахтага, пахтачылакка тиешелүү сөздөрдү табуу кыйынга турду. Түштүктүн Кара-Суу, Араван, Базар-Коргон, Ноокен райондорунан катталган сөздөр жокко эсе болуп чыкты. Пахтачылык мына ушул райондордо өнүккөн.

Диалектолог профессор Ш.Жапаровдун чыгармачылыгында да түштүк райондорунун пахтачылыкка тиешелүү сөздөрдү жолуктурууга болот. Пахтага жана пахтаны өстүрүү өнөрлөрүнө байланыштуу сөздөрдүн говорлордо айтылышындай жазылып транскрипцияланышын биз көбүнчө Ш.Жапаровдун эмгектерине таянып жүргүздүк. Өзбекстандык кыргыздардын тилиндеги өзгөчөлүктөр боюнча жазылган монографиялардан да пахтага байланыштуу сөздөрдү аз жолуктурдук.

Ошентип кыскача обзор жүргүзүлүп, талдоого алынган адабияттардын дээрлик бардыгында кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы толук чагылдырылган эмес. Албетте, биз жогоруда көздөн өткөргөн эмгектердин бардыгынын көздөгөн максаттары башка болуп, аларда биздин темабызга тиешелүү говордук лексикалык бирдиктердин кайсы бирөөлөрү саналып гана өткөн. Демек, кыргыз тилинин пахтачылык лексикасы чогултула да элек, изилдене да элек десек болот.

Биздин оюбузча, жогорудагы талдоолор ушу кезге чейин кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылакка тиешелүү лексикасынын атайын лингвистикалык максат менен изилдене электигин көрсөтүп турат. Ал эми миңдеген эмгекчи дыйкандар эмгектенип, бул техникалык өсүмдүктү аздектеп өстүрүп, мол түшүм алып келе жатат. Демек, алардын тилинде дыйканчылыктын мына ушул тармагы боюнча колдонулуп келе жаткан сөздөрдүн бир кыйла мол экендигинен кабар берет. Ошондон улам биз профессор Т.К.Ахматовдун сунушу боюнча ушул теманы алып илим-изилдөө иштерин жүргүздүк.

Экинчи глава **«Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасына лексика-семантикалык мүнөздөмө»** деп аталып, пахтачылыкка байланыштуу сөздөр лексика-тематикалык топторго бөлүнүп изилденди. Дыйканчылыктын пахта айдоочу райондору профессор Б.М.Юнусалиев аныктагандай түштүк-чыгыш жана түштүк-батыш

диалектилеринин экөөнүн тең аймактарын өз ичине камтыйт. Ошол диалектилердин түздүктөрдө жашаган калктын бөлүгү пахтачылыкты өздөштүрүшкөн, пахта ошол аймактарда гана айдалат. Демек пахтачылык лексикасы Кыргызстандын түштүк райондорунун ылдый түздүктөрдө жашаган бөлүктөрүнүн тилине таандык болуп эсептелет. Ушул аймактардан биздин жыйнаган материалдарыбыз, негизинен жалпы элдик кыргыз тилинин лексикалык корун чагылдырып, анда диалектилик гана эмес говордук да айырмачылыктардын бар экендигин көрсөттү. Чогултулган материалдарды пахта өсүмдүгүнүн бөлүктөрүнүн аталыштары, пахта өсүмдүгүнүн жетилүү процесс аталыштары, пахта оорусунун жана зыянкечтердин аталыштары, пахтачылыктагы эмгек процесстеринин аталыштары, пахтаны иштетүүдөгү эмгек куралдарынын аталыштары, пахтачылыктагы кызмат, өнөрлөрдүн аттары, пахтачылыкка байланыштуу жер же объект аталыштары деген бир нече лексика-тематикалык топторго ажыратып иликтеп, изилдеп карап чыктык.

Пахта өсүмдүгүнүн бөлүктөрүнүн, жетилиш процесстеринин, эмгек процесстеринин, эмгек куралдарынын аттарын жана пахтачылыкка байланыштуу жер же объект аталыштарын билдирген сөздөрдүн көпчүлүгү төл сөздөрдөн болуп, булардын арасында башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр аз болуп чыкты. Анткени пахта өстүрүү дыйкачылык өнөрлөрү башка элдерден алынып өздөштүрүлгөнүнө карабастан, *пахта, бүчүр, бүр, гүл, өзөк, тамыр, бутак, сабак, жалбырак, өнүм, гүлдөө, айдоо, терим, чабык, сугат, дарылоо, соко, мала, арык, ок арык* ж. б. толуп жаткан сөздөр жалпы элдик кыргыз тилинин сөздүк составындагы активдүү колдонулуп келе жаткан сөздөрдөн болуп саналат. Булар сыяктуу сөздөрдүн дээрлик бардыгы дыйканчылык өнөрлөрүнүн башка түрлөрүнө да тиешеси бар. Пахтачылыкта да жерди айдоо, үрөн себүү, түшүм жыйноо процесстери дыйкачылыктын башка тармактарындай эле жүрө тургандыгы белгилүү.

Ал эми пахта оорусунун жана зыянкечтеринин аталыштары пахтачылыктагы кызмат, өнөрлөрдүн аттары топторундагы сөздөрдүн басымдуу бөлүгү башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөрдү түздү. Мисалы, *вилт, гоммос, шире кэсали, кене (кэнә), трипис, чикэнкә, чызылда, наральщик, кикиви, лапка, замок, паласа (оруу), амач, бараза, загон, бункүр, варака, градил, диске, каток, чызыл, культиватор, насок, селка (сеялка), кепкири, көрәчә, провод, трактор, транспортер* ж. б. сөздөр башка тилдерден келип кирип, негизинен пахтаны өстүрүүдө механикалаштыруу жумуштары менен байланышкан.

Пахтанын ар кайсы бөлүктөрүнүн, пахтада иштетилчү эмгек куралдарынын, пахтачылыктагы кызматтардын, пахта ооруларынын, зыянкечтердин аттары жана пахтаны асыроо, жыйноо процесстериндеги колдонулган сөздөр болуп, биздин ишибизде кыргыз тилинин кесиптик

лексикасынын бул тармагы, негизинен жети лексика-тематикалык топторго ажыратылып иликтенди. Албетте, кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасын мына ушул аталган гана лексика-тематикалык топтордон турат деп эсептебейбиз. Ар бир лексика-тематикалык топтордо сөздөрдүн говорлорго мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөрү менен айтылыштары катталды. Мурда белгиленгендей, говордук өзгөчөлүк белгилерге төмөндөгү айырмачылыктарды кошумча келтирүүгө болот:

- төл сөздөрдө гана эмес башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдө да кыргыз тилине мүнөздүү болгон үндөштүк мыйзамынын сакталышы менен а тыбышынын активдүү колдонулгандыгы: *агат, касал, көсак, жагага, чиканка, биргәдә, агрәном, дискәлөө, депәләтсийә* ж.б.;

- кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасында адабий тилге жана кыргыз тилинин түндүк диалектисине караганда иран тилдеринен келген сөздөрдүн арбындыгы өңдүү өзгөчөлүктөрдү келтирүүгө болот.

Ошентип, изилденген аймактардагы пахтачылык лексикасы структуралык жактан өтө ар түрдүү, анын тутумунда төл сөздөр (*бүртүк, өзөк, сабак, семирткич, сугат, сугатчы, орок, оток, терим, теримчи, этек* ж.б.), кабыл алынган сөздөр (*бәрик, гозо, гозопая, жакап, жәгәнә, варака, көсак, пахта, пахтакер, чигит, шыйпаң, агрәном, барана, биргәдир, зивино, кикиви, пидал, слтсир, экипаж* ж.б.), калькаланган сөздөр (*дискәлөө, дискәлүү соко, дискәлүү мала, паласа оруу, чарчылоо, чарчылап-чөнөктөө* ж.б.) жана ар кандай тутумдагы татаал сөздөрдүн бар экендиги аныкталып, ар тараптан иликтенип чыкты.

Үчүнчү глава «**Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасынын ички булактын эсебинен калыптанышы**» деп аталып, кыргыз тилинин лексикалык составында дыйканчылыкка тиешелүү сөздөр тобунун ичинен пахтачылыкка байланыштуу лексика, негизинен, Кыргызстандын түштүк райондорунда айтылып, диалектилик жана говордук өзгөчөлүктөргө ээ экендигин далилдөө менен башталат.

Кыргыз тилиндеги пахтачылык лексикасы, ошентип, республикабыздын түштүк райондорунда көп айтылып калыптанып, кыргыз тилинин жалпы элдик тилинин лексикасынын толукталышына, баюу процессине чоң салым кошкон. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасынын калыптанышында лексиканын толукталышынын ички булактарынын катышкандыгы, анын ичинен негизги ролдун сөз жасоо процессине таандык экендиги белгилүү болду.

Кыргыз тилинин лексикасынын ички булактын, анын ичинде сөз жасоо жолдорунун эсебинен пахтачылыкка байланыштуу сөздөрдүн жасалышы бир топ мааниге ээ экендиги байкалды. Өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандылардын жардамы менен кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасына тиешелүү сөздөрдүн жасалышына биз чогулткан

матералдар арбын болду. Мисалы: **-чы: пахтачы** – 1. пахта өстүргөн адис; 2. пахтаны көп тере алган адам (теримчи); суучу – сугатчы; **сугатчы** – пахтаны сугарган киши; **жардамчы** – пахта тергенге жардам берип келген киши; **теримчи** – пахта жыйноочу, пахта териминде иштөөчү [Осмонова, 1986: 263]. *Мактадым кечке пахта тергендерди, Теримчи кыздарыңды Турсунайдай* (Т.Үмөталиев); **жэгәнчи** – пахтаны жэгәнэ кылып, өнүп чыккан пахта көчөттөрүн суюлтуп, иштеген киши; **кетменчи** – пахтаны отоо чөптөрдөн арылтып, астын жумшартып кетмен чапкан киши; **тәбилчи** – эсеп-кысап жүргүзгөн киши. *Тәбилчи деген пахтачылардын терген пахталарыны тараазыга тартып кабыл алып, эсебини жүргүзөт* (кад.); **чикәнкәчи** – пахтанын өсүп бараткан сабагынын учун кыркып иштеген, чикәнкә кылып иштеген адам. **-луу: пахталуу** – пахталарында косеги көп пахта аянты. **кумдуу** – топурагы кумдуу жер; **көсөктүү (көрөктүү; түштүктө косек** деп да айтылат). **-ма: чукума** – пахтасы оңой менен чыга бербеген косектүү пахта; жакшы бышпай өтө жакшы ачыла элек косек; **бастырма** – пахта кургата турган кырмандын жамгыр тийбес үчүн үстү жабылган бир жак чети; **кургама** – пахтанын гүлдөгөнгө бүртүк байлап жана жаңыдан гүлдөгөндө пайда болуучу оорусу (агрономия илиминде *вилт* деп айтылат). **-ым (-м): терим: пахта терим** – бышып тегиз ачылган пахтаны теримчилердин жыйнап жүргөн мезгили; **чабым: пахта чабым** – өсүп келаткан пахтанын астын жумшартып, отоо чөптөрдөн арылтуу мезгили (процесси); **чыгым** – пахта өстүргөнгө кеткен каражат; **түшүм** – терилип жыйналган пахта. **-оо (-уу): отоу** – жаңыдан өсүп келе жаткан пахтаны түрдүү отоо чөптөрдөн арылтуу, тазалоо иш процесси; **терүү: пахта терүү** – бышып жетилип, ачылган пахтаны жыйноо иш процесси; **көсөк терүү** (адабий тилде *косек терүү*); **чикәнкәлөү** – пахта 60-80 сантиметр өскөндө андан ары өсө бербей бутактары косектеп, бышсын үчүн учтарын кыркуу жумуштары, чикәнкә кылуу; **тароу: суу тароу** – сугарганда сууну ар бир жөөккө бирдей кылып бөлүштүрүү ж. б.

Составында өнүмсүз курандылары бар сөздөр: **-лак: кумдак: Кумдак жердин пахтасы семирткичи өз убагы менен берилип, суудан калбаса жакшы өсөт** (б-к.); **-быз: жылбыз: жылбыз курт** – пахтага зыян келтирген курт; **-ар (-р): сугар-** - суу кой-; пахтага суу кой-; **-ооч: тырмооч** – жерди тырмап пахта себүүгө даярдай турган эмгек куралы; **-гыл: саргыл** – пахтанын оорусу. *Бул пахтанын саргыл тартып калганы – ооруп калганы. Сөздүктө саргыл: ак саргыл* [Юд.,636] деп катталып өң-түс маанисинде гана берилген; **-ын: отун: Пахтасы терилип бүткөндөн кийин гозосуну отун кылабыз, тандырга жакканга жидә жакшы болот** (к-с.); **-дык: бүртүк** – пахтанын ачыла баштаган бүрү, жалбырагы чыгаарда бүртүк чоң болот, ал эми гүлдөөрдөгү бүртүгү кичинекей болуп бүртүктөйт.

Айрым мамиле мүчөлөрү жалганып, лексикалашып кетип, пахтачылык лексикасына тиешелүү сөздөр пайда болгон учурлары бар: **-ыл** (туюк

мамилени уюштурган мүчө): **ачыл-**: *Биеттин пахтасыны кара, тегиз ачылган, шуерден тере берсеңер болот, жакшы ачыла элегини тербегиле* (б-к); **терил-**: *Биер терилген экен, биерге түшүп обара болбогула* (ар.); **-ыз** (аркылуу мамилени уюштурган мүчө): **агыз-**: *Сууду бардык жөөктөргө бирдей кылып агызса, жакшы сугарылат* (б-к); **пайнап агыз**; **-ыш** (кош мамилени уюштурган мүчө): **угутташ-**: пахта эгилүүчү жерлерге жер семирткичтерди берүү.

Кыргыз тилинин түштүк диалектилериндеги, говорлорундагы пахтачылык лексикасында сөз жасоонун синтаксистик жолу менен жасалган сөздөр, башкача айтканда, татаал сөздөр да бир топ арбын жолугат. Мисалы, кош сөздөр: **жыйын-терим** – пахта терим процессинин бүтүп бараткан мезгили; **гүрүң-бараң**, адабий тилдеги **үрөң-бараң** деген сөз кыргыз тилинин түштүк говорлорунда ушинтип айтылат: *Мэктэп балдары, бечээралар, гүрүң-бараңдан талаага чыгышчу*; **чала-була**: *Буеттин пахтасыны чала-була эле терип кетиптиллер*; **чарчылап-чөнөктөө** – пахтаны узун-туурасынан бирдей аралыкта чарчылап эгүү ыгы: *960 гектар аянтка чигит чарчылап-чөнөктөө жолу менен эгилди* [«Советтик Кыргызстан»]; **механизатор-айдоочу** – пахтаны трактор же башка бир айыл-чарба машинасы менен эгип, култивациялап, терип жыйнаган адис ж. б.

Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасында кошмок сөздөр арбын жолукту. Аларды структуралык түзүлүш өзгөчөлүктөрү боюнча башка-башка карап чыгууга туура келди. Компоненттеринин экөө тең унгу түрүндө келип уюшулган кошмок сөздөр: **ак алтын** – пахтанын жалпы аталышы, пахта өзү ак болгондуктан, эл чарбасына абдан керектүү техникалык өсүмдүк болгондуктан улам бул аталыш пайда болгон деп эсептейбиз; **алтын гүгүрт** – кадимки эле күкүрт, бул заттын сууга аралаштырмасы жана түтүнү менен зыяндуу заттар түшкөн пахта аянтын дарылайт; **жибек пахта** – пахтанын өзүнчө башкача сорту; **лента пахта** – пахтанын өзүнчө бир сорту, кандай сорт экенин бизге маалымат бергендердин эч кимиси айтып бере алган жок; **тахта мала** – тактадан жасалган мала (илгери пахта эккенде жерди кош өгүз менен айдап, *такта мала* колдонулган); **темир мала** – темирден жасалган мала (азыркы кезде пахтаны эккенде жерди трактор менен айдап, *темир мала* колдонулат); **ок арык** – пахта эгилген аянт чоң болуп, ылдый жактарына да суу ылдам жетсин үчүн атайын казылган арык; **эки кулак** – пахта жер бетине өнүп чыкканда чигиттин кабыгын башына кийип чыгат да, кабыгы түшкөндө калың-калың эки жалбырак көрүнөт, ошол эки жалбыракты *эки кулак* дейт. Булардан кийин чыккан жалбырактар аларга окшобой башкача болот; **үч чанак** – косектеги чанактары үчөө эле болсо *үч чанак* деп аталат (үч чанактуу косектер өтө аз жолугат); **төрт чанак** косектеги чанактары төртөө болсо *төрт чанак* деп аталат; **беш чанак** – косектеги чанактары бешөө болсо *беш чанак* деп аталат (пахтанын косектеринин көпчүлүгү төрт чанактуу жана беш чанактуу

болот); **алты чанак** – косектеги чанактары алтоо болсо *алты чанак* деп аталат (мындай косектер чанда бир кезигет); **көп чанак** – косектеги чанактары көп болсо *көп чанак* деп аталат (алтыдан көп чанактуу косектер да абдан аз жолугат) ж.б.

Компоненттеринин бири туунду уңгу болуп келип уюшулган кошмок сөздөр: **өргөмчүк кәнә** – пахтага зыян келтирген майда жандык, бул зат пахта гүлдөгөн кезде анын жалбырактарынын артын жабышып түшүп, зыян келтирет (*өргөм-чүк*); **пахта чабык** – пахтаны өстүрүүдө пахтанын астын жумшартып, ар түрдүү отоо чөптөрдөн арылтуу үчүн пахта өсүмдүгүнүн астын жумшартып чаап чыгат, ошол жумуштар *пахта чабык* деп аталат (*чаб-ык*); **пахта терим** – пахта бышып, косектери жакшы ачылганда пахтасын терет, ошол жумуштар *пахта терим* деп аталат (*тер-им*); **пахта кәнәси** – пахтага зыян келтирген майда жаныбар (*кәнә-си*); **пахта көпөлөгү** – көпөлөктүн бир түрү (*көпөлөг-ү*). Пахта гүлдөгөн мезгилде пахта гүлүнүн чандашуусуна зыян келтирет; **тамыр курту** – пахтанын тамырынан жеп зыян кылган курт (*курт-у*); **чанак курту** – пахтасы жакшы ачыла элек косектин чанактарына түшүп пахтага зыян келтирген курт (*курт-у*); **чигит сууу** – пахта эгилгенден кийин кургакчылык болуп кетсе, чигиттин жер бетине өнүп чыгышы үчүн суу берилет, башкача айтканда суугарылат, ошол сугат чигит суусу деп аталат (*суу-у*); **чигит салуучу** – пахтаны трактор менен эгип жатканда трактордун артына сеялкага отуруп, сеялканын бункерлериндеги чигиттердин жерге түшүп жатышын көзөмөлдөп жүргөн жумушчу, пахта эккен троктордун экипажынын бир мүчөсү (*сал-уу-чу*); **жер семирткич** – пахтага бериле турган кошумча азык заттар (*семир-т-кич*).

Компоненттеринин бири бириккен татаал сөз болуп келип уюшулган кошмок сөздөр: **жамбаш огарык** – пахтаны сугарганда пахта аянты абдан чоң болгон жерде туурадан сууну кошуп жибере турган атайын арык (*ок+арык*); **пайнап огарык** – пахтаны суугарганда пайнап сууларын чогултуп агызып чыгаруу үчүн пахта аянтынын этегинде атайын казылган арык (*ок+арык*); **кичине огарык** – (*кичи-не*) пахтаны суугарганда пахта аянтынын бир жак четиндеги узата кетип казылган арык. Сөздүн биринчи компоненти сын атооч; **тикә огарык** – (*тик-е*) өтө чоң аянттагы пахтанын аяк жагына сууну ылдам жеткирүү үчүн бир жөөктү кеңейтип, ошону менен сууну алып өтөт, ошол *тикә огарык* деп аталат.

Иликтөөлөрдүн натыйжасында жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасында морфологиялык жол менен сөздөрдүн жасалышына караганда сөз жасоонун синтаксистик жолу менен сөздөрдүн жасалгандыгы көбүрөөк болуп чыкты. Мындай көрүнүштү кыргыз тилинин жалпы элдик лексикасында дыйканчылыктын ичинен пахта эгүү, пахта өстүрүү, пахта терүү иштерин

кыргыз элинин салыштырмалуу кийинчерээк эле өздөштүргөндүгү менен түшүндүрүүгө болот деп эсептейбиз.

Төртүнчү главасы **«Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасынын сырткы булактын эсебинен калыптанышы»** деп аталып, кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасынын калыптанышында лексиканын, белгилүү деңгээлде, тышкы булактарынын да катышкандыгы, башка тилдер менен болгон карым-катыштардын да ролу бар экендиги белгилүү болду.

Кыргыз тилинин лексикасынын пахтачылыкка байланыштуу катмарындагы сөздөрдүн басымдуу бир бөлүгүнүн башка тилдерден кабыл алынган сөздөр, анын ичинде айрыкча орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн арбын болгондугу аныкталып, бул кубулуштун да дыйканчылыктын ичинен пахта эгүү, пахта өстүрүү, пахта терүү иштерин кыргыздардын кийинчерээк эле өздөштүрүп, негизинен бул процесс Кыргызстандын түштүк райондорунда жүргөндүгүн билдирип турат. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасындагы өздөштүрүлгөн сөздөрдүн ичинен иран тилдеринен, анын ичинде тажик тилинен келген сөздөрдүн көп жолуккандыгы окуу китептерде айтылып жүргөндөй, иран тилдеринен негизинен дыйканчылыкка байланыштуу сөздөр көп келип кирген деген ойду бекемдеп турат.

Орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөр, негизинен техника аталыштары жана техникага байланыштуу аталыштар экендиги көрүндү. Бул пахтаны эгип, өстүрүп, асырап, жыйноодо техника күчүнүн көп колдонушунун натыйжасы деген ойду билдирип турат.

Ал эми иран тилдеринен, анын ичинде тажик тилинен келип кирген сөздөрдү пахтаны эгип, өстүрүп, асырап, жыйноодо кол күчүнүн колдонулушуна байланыштуу болгон сөздөр түздү. Демек, XX кылымдын ийгилиги болуп саналган техникалык прогресске чейин эле кыргыздардын иран элдери, анын ичинде тажик эли менен кошуна жашап, саясий-экономикалык гана эмес, маданий-экономикалык да карым-катыштардын тынымсыз болуп турганынан кабар берет. Биз изилдеген аймактардагы пахтачылык лексикасынын факты-материалдары, буга чейин эле окумуштуулардын «иран тилдеринен келип кирген сөздөрдүн басымдуу бөлүгүн дыйканчылыкка, багбанчылыкка тиешелүү сөздөр түзөт» деген көз караштарын бекемдеп турат.

Адабий тилдеги пахтаны өстүрүүгө, аны терип жыйноого байланышкан сөздөрдүн көпчүлүгүнүн кыргыз тилинин түштүк говорлорунда жергиликтүү өзгөчөлүктөр менен айтылып келе жаткандыгына күбө болдук.

Диссертациялык иште алдыга коюлган максат, пландаштырылган милдеттер негизинен аткарылды. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы биринчи жолу жыйналып, лингвистикалык атайын изилдөөгө алынды. Диссертациялык иште талданган, иликтенген сөздөрдүн,

айрым зарыл учурларда алардын мүчөлөрүнүн да түпкү тегин, кайдан келгенин, этимологиясын аныктоого аракеттер жасалды.

Корутунду

- Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасы биринчи жолу жыйналып, лингвистикалык атайын изилдөөгө алынды.

- Пахтачылыкта пахтаны эгип өстүрүү шарттарына жана аны асырап, терип, өлкөгө тапшыруу жумуштарына байланыштуу говордук сөздөрдүн (лексиканын) калыптаныш, өнүгүш жолдорун аныктап чыгууга аракеттер жасалды.

- Кыргыз тилинин кесиптик лексикасынын иликтенген тармагы боюнча сөздөрүндөгү лексикалык жана грамматикалык маанилердин өсүп-өнүгүүлөрүнө, өзгөрүүлөрүнө, маанилик жылыштардын мүнөзүнө карата анализ жүргүзүү иштери каралды.

- Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылыкка тиешелүү болгон сөздөрүнүн тутумдарынан өнүмдүү, аз өнүмдүү жана өнүмсүз курандыларды ажыратып көрсөтүп, аларга башка айрым түрк тилдеринин, кыргыз адабий тилинин фактылары менен салыштырылып изилденип, тиешелүү тыянактар чыгарылды.

- Кыргыз тилинин кесиптик лексикасындагы түштүк говорлордун пахтачылык лексикасынын калыптанышындагы сөз жасоо жолдорунун белгилүү деңгээлде ролунун бар экенин тактап аныктоого аракеттер болду.

- Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасында башка тилдерден кабыл алынган сөздөрдүн бир топ арбын экендиги, айрыкча техникага байланыштуу орус тилинен сөздөрдүн көбүрөөк кабыл алынганы аныкталды.

Диссертация боюнча жарык көргөн эмгектер:

1. Хурибаева, Э.Г. Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасы [Текст] / Э.Г.Хурибаева // Касым Тыныстанов-XX кылымдын улуу инсаны. – Бишкек, 2002. - 97-101-б.

2. Хурибаева, Э.Г. Кесиптик (пахтачылык) лексикасынын түркологияда жана кыргыз тил илиминде изилдениши [Текст] / Э.Г.Хурибаева // №6.Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi. – Celalabat, 2008. -122-124-б.

3. Хурибаева, Э.Г. Кыргыз тилинин пахтачылык лексикасы [Текст] / Э.Г.Хурибаева // №8. Uluslararası Türk Dünyası Sosyal Bilimler Kongresi. – Celalabat, 2010. - 1055-1061-б.

4. Хурибаева, Э.Г. Пахтачылык лексикасындагы эмгек процесстеринин аталыштары [Текст] / Э.Г.Хурибаева // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. - 2011. - №3(20). -164-167-б.

5. Хурибаева, Э.Г. Сөз жасоо процесси пахтачылык лексикасынын калыптаныш жана байыш процессинин булагы катары [Текст] / Э.Г.Хурибаева // К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. - 2012. - №1(21). -270-272-б.

6. Хурибаева, Э.Г. Кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасынын калыптанышы [Текст] / Э.Г.Хурибаева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. - №21. - 72-74б.

7. Хурибаева, Э.Г. Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен жасалган пахтачылыкка тиешелүү сөздөр [Текст] / Э.Г.Хурибаева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2012. - №21. - 74-77б.

8. Хурибаева, Э.Г. Калька сөздөр-жаңы маанилердин жаралыш натыйжалары (пахтачылык лексикасында) [Текст] / Э.Г.Хурибаева // Жаш түркологдордун төртүнчү симпозиумунун материалдары./ Кыргыз-Түрк «Манас» университети (өндүрүштө).

Резюме

Хурибаева Элмира Гайдаровна Кыргыз тилинин түштүк говорлорундагы пахтачылык лексикасы

10.02.01-кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: *пахтачылык, гозопая, косек, чанак, беш чанак, сугат, ок арык, чабык, терим, ички булак, курандылар, кош сөз, кошмок сөз, сырткы булак, өздөштүрүүлөр.*

Илимий иштин объектиси эл оозунан жыйналган материалдар, **предмети** пахтага, пахтачылыкка байланыштуу лексикалык бирдиктер болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин түштүк говорлорунун пахтачылык лексикасын чогултуп, лингвистикалык анализ жүргүзүү, калыптаныш жолдорун изилдеп чыгуу.

Изилдөөнүн методдору. Лингвистикалык байкоо, баяндоо, сыпаттама методдору колдонулду. Айрым учурларда салыштырма-тарыхый методдун тажрыйбалары да пайдаланылды.

Иштин негизги натыйжалары. Кыргыз тилинин диалектилериндеги пахтачылык лексикасы биринчи жолу жыйналып, лингвистикалык иликтөөгө алынды. Бир нече лексика-тематикалык топторго ажыратылып изилденди, составындагы төл сөздөр, башка тилдерден кабыл алынган сөздөр болуп талдоо жүргүзүлдү. Пахтачылыкка тиешелүү лексикалык катмардын ички жана тышкы булактардын эсебинен калыптанганы аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертацияда айтылган ойлор, изилдөөнүн натыйжалары жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн лексикология, диалектология, лексикография боюнча лекцияларда пайдаланылат. Жыйналган лексикалык бирдиктер кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү үчүн баалуу материал болуп берет.

Резюме

Хурибаева Элмира Гайдаровна **Хлопководческая лексика кыргызского языка в южных говорах**

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 - кыргызский язык.

***Ключевые слова:** хлопководство, стебли хлопка, хлопок, коробочка хлопка, полив, боковая грядка, покос, укос, сбор, аффиксы, сложные слова, парные слова, заимствованные слова.*

Объект исследования являются собранные из уст народа лексические средства, **предметом** исследования выступают слова и выражения, связанные с хлопководческой деятельностью.

Цель работы - сбор слов и выражений по хлопководческой деятельности в южных говорах кыргызского языка; лингвистический анализ, с целью формирования хлопководческого пласта лексики.

Методы исследования – работа велась с использованием методов лингвистического наблюдения и описания. В некоторых случаях были использованы сравнительный и сравнительно-исторический методы.

Полученные результаты и их новизна - впервые была собрана лексика хлопководческой деятельности в южных говорах кыргызского языка и исследована в лингвистическом плане. Хлопководческая лексика в южных говорах кыргызского языка была подвергнута лексико-тематическому исследованию. В составе хлопководческой лексики присутствуют, как исконно тюркские (кыргызские) слова, так и заимствованные. Формирование этой отрасли лексики осуществилось способами словообразования и заимствования слов из других языков.

Область применения - выводы и положения диссертации могут быть использованы в преподавании лексикологии, диалектологии и лексикографии в высших учебных заведениях республики; в составлении нового толкового словаря кыргызского языка.

Resume

Huribayeva Elmira Gaydarovna **Cotton Vocabulary in the Southern Dialects**

The thesis is submitted to confer the Academic Degree of Candidate of Philological Sciences, Specialty 10.02.01- the Kyrgyz language

Key words: cotton growing, cotton stalks, cotton, cotton boll, watering, lateral bed, mowing, harvesting, affixes, compound words, paired words, loan words.

The object of research - the oral lexical means collected from people, **the subject of research** is lexical words and phrases connected with cotton growing.

The research objective – collecting the words and phrases connected with the cotton growing in the Southern dialects of the Kyrgyz language; linguistic analysis of the terms with an aim of formation the layer of cotton growing vocabulary.

The methods of research – the methods of linguistic observations and description have been used along with the comparative historical and comparative methods.

The research results and research novelty - the cotton growing vocabulary of the Kyrgyz southern dialects has been collected for the first time along with the linguistic terms' investigation. The cotton growing vocabulary in the southern dialects of the Kyrgyz language has served as a subject to the lexical – thematic study. In the cotton growing lexicon both the native Turkic (Kyrgyz) words and loan words are present. Formation of this branch of lexic has been realized with the help of word formation and borrowing words from other languages.

Field of application – research conclusions and regulations may be used in teaching lexicology, dialectology and lexicography in higher educational institutions of the country; in creating a new mono-lingual dictionary of the Kyrgyz language.

Форматы 60*84. 1/16
Офсеттик кагаз. Кёлёмъ 1,5 б.т. Нускасы 100 даана.

«Аракет-принт» басмаканасы

Бишкек шаары, Тоголок Молдо кёчөсү, 58

